

Tarımsal Üretim Ekonomik Politikiği ve Kamu Politikaları

Hilmiye Yasemin ÖZUĞURLU¹

¹ Doç.Dr., Mersin Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye Bölümü, yaseminozugurlu@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4813-1352

Öz: Kapitalizmin kriz eğilimine dayalı gelişme dinamiği; gıda krizleri, ekolojik krizler, sağlık krizi, enerji krizi, siyasal krizler gibi kapitalist sermaye birikimine içsel olarak gelişen farklı kriz görünümleri ortaya çıkarmaktadır. Kapitalist birikim krizleri mülkiyet yapılarındaki dönüşüm ile birlikte sınıfsal gerilimlerin artmasını beraberinde getirmektedir. Krizlerin yarattığı ekonomik gerilimler sadece işsizlik ve yoksulluğun artmasına neden olmamakta aynı zamanda kaynakların yeniden bölüşüm mücadelesini de sertleştirmektedir. Dolayısıyla ulusal ve uluslararası düzeyde ekonomik, siyasal ve ekolojik gerilim hatlarının süreklilik kazanmasına neden olmaktadır. Tüm bu gerilim hatları tarımsal üretim sürecinde gerçekleşen dönüşüm ile somut olarak gözlemlenir hale gelmektedir. Bunun temel nedenini, tarımsal üretim süreci, kapitalist kriz dinamiklerinin yarattığı çelişkilerin bir gözlem alanı olarak değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla kapitalizmin krizi aynı zamanda tarımsal üretim krizi olarak ele alınmalıdır. Buradan hareketle kapitalist kriz dinamikleri doğrultusunda tarım-gıda sistemlerinin dönüşümü tarımsal işbölümünün değişimine neden olmaktadır. Dönüşümün her bir evresi mülkiyet yapısındaki değişim ile birlikte, gıda üretimi, gıda güvenliği sorunlarını üretme potansiyeli taşımaktadır. Bu sürecin dolaylı etkisi ise gıda fiyatlarındaki artış ile birlikte iş gücü üzerindeki denetim mekanizmalarının artması şeklinde kendini göstermektedir. Bu çerçevede bu çalışma kapitalist gelişme dinamikleri ile tarımsal üretim sürecinin değişim dinamikleri arasındaki karşılıklı ilişkiyi, devletin ekonomideki rolüne ilişkin referansla tarihsel ve kuramsal çerçevede ele almaktadır. Bu noktada çalışmanın temel amacı tarımsal üretim süreci ile kapitalist ekonomik işleyiş mekanizmasının iç içe geçmişliğinden yola çıkarak bir sistem eleştirisi ortaya koymak ve mevcut tarım-gıda sistemlerinin reformuna dayalı seçeneklerin dışında alternatif yaklaşımlar ve önerilerin önemini vurgulamaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarımsal üretim, kamu politikaları, ekonomik kriz, politik ekonomi

Jel Kodları: Q18, Z18, P10, P14

Political Economy of Agricultural Production and Public Policies

Abstract: Development dynamics based on capitalism's tendency to crisis; It creates different crises that develop internally to capitalist capital accumulation, such as food crises, ecological crises, health crises, energy crises, and political crises. Capitalist accumulation crises bring about an increase in class tensions along with the transformation in property structures. The economic tensions created by crises not only increase unemployment and poverty, but also intensify the struggle for redistribution of resources. Therefore, it causes economic, political, and ecological tension lines to gain continuity at national and international levels. All these tension lines become concretely observable with the transformation that takes place in the agricultural production process. The main reason for this is that the agricultural production process can be considered as an observation area of the contradictions created by capitalist crisis dynamics. Therefore, the crisis of capitalism should also be considered as a crisis of agricultural production. Based on this, the transformation of agriculture-food systems in line with the dynamics of capitalist crisis causes the change in the division of agricultural labor. Each phase of the transformation, along with the change in ownership structure, has the potential to produce food production and food safety problems. The indirect effect of this process manifests itself in the form of an increase in control mechanisms over the workforce along with the increase in food prices. In this context, this study discusses the mutual relationship between the dynamics of capitalist development and the dynamics of change in the agricultural production process in a historical and theoretical

Atf: Özüğurlu H. (2023).

Tarımsal Üretim Ekonomik Politikiği ve Kamu Politikaları.

Politik Ekonomik Kuram, 7(2), 538-551.

<https://doi.org/10.30586/pek.1386546>

Geliş Tarihi: 06.11.2023

Kabul Tarihi: 09.12.2023

Telif Hakkı: © 2023. (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

framework with reference to the role of the state in the economy. The aim here is to put forward a system critique based on the intertwinedness of the agricultural production process and the capitalist economic functioning mechanism and to emphasize the importance of alternative approaches and suggestions other than options based on the reform of existing agricultural-food systems.

Keywords: Agricultural production, public policies, economic crisis, political economy

Jel Codes: Q18, Z18, P10, P14

1. Giriş

Ekonomik işleyiş mekanizmasını bütünsel olarak değerlendirmek ekonomik ve toplumsal gelişme dinamiklerini bütün yönleri ile ele almayı gerektirir. Böylece ortaya çıkan gerilimlerin ardında yatan toplumsal ilişkiler bütünü anlaşılabilir. Bu anlamda kapitalist gelişmenin sürekli kriz eğilimi içerisinde olması ekonomik ve sosyal gerilimlerin görünür hale gelmesini sağlamaktadır. Her kriz bir yeniden yapılanma anlamına gelmektedir. Ekonomik krizler sonrası ekonomik ve toplumsal yapıda gerçekleşen dönüşümler kaynakların yeniden bölüşümü yoluyla toplumsal gerilimleri oluşturmaktadır. Çünkü kapitalist sistemin rekabete dayalı işleyiş mekanizması karlılığı arttırma gereğini ortaya çıkarmaktadır. Karlılık artışına yönelik kaynak dağılımı ve kullanımı tercihi toplumsal güç ilişkileri doğrultusunda sermaye dışı kesimlerin toplumsal üretimden aldığı payın azalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla sermaye birikimini sürekli kılmak yaşam alanlarının ve tüm yaşamsal ihtiyaçların piyasa dolayımına girmesi yani metalaşması anlamına gelmektedir. Bu süreç en belirgin biçimde kendisini, tarımsal üretim alanlarının amaç dışı kullanımı, gıda fiyatlarının yükselmesi, ekolojik sorunlar nedeniyle tarımsal üretimin giderek azalması, tarımsal üretim alanında toprak gasplarına bağlı olarak yaşanan mülksüzleştirme, tarımsal emeğin bileşimindeki değişim vb. biçimler etrafında tarımsal üretim alanında göstermektedir. Tarımsal üretim alanında yaşanan bütün bu sorunlar gıda krizlerini beraberinde getirmektedir. Gıda krizlerinin varlığı, bir taraftan tarımsal üretim alanında gerek mekânsal gerekse üretim sistemlerine bağlı olarak yaşanan dönüşüm diğer taraftan gıdaya erişim olanaklarında ortaya çıkan yetersizlik ile ilişkilendirilebilir. Bu anlamda gıda krizleri esas olarak üretim ve bölüşüm sorunlarının dışı vurumu olarak ifade edilebilir. Çünkü gıda krizi, gıda üretim ve tedarik sistemlerinin kapitalist birikimin yeniden üretim ihtiyacına bağlı olarak uluslararası ölçekte yeniden yapılanmasının bir ürünüdür. Bu nedenle kapitalist gelişme dinamikleri ile tarımsal üretim sürecindeki dönüşümler arasındaki ilişkiyi tarihsel ve kuramsal düzeyde ele almak bugünü anlamak ve geleceğe dönük politika seçenekleri geliştirmek açısından önem taşımaktadır. Ancak tarımsal üretim-gıda krizi ve toplumsal yeniden üretim arasındaki ilişkiyi konjonktürel değişimlere bağlı olarak ele almak yeterli bir analitik çerçeve oluşturmamaktadır. Bu aşamada tarımsal üretim sürecindeki dönüşümlere yönelik ana akım tarım çalışmaları ve ekolojik tartışmalar temel meselenin teknolojik gelişmelerin yarattığı tahribat ve/veya zaman zaman uluslararası siyasal/ekonomik süreçlerde ortaya çıkan gerilimler ile ilişkilendirmektedir. Böylesi bir değerlendirme dünya gıda fiyatlarındaki artışın konjonktürel etkilere bağlı bir değerlendirmesini içermektedir. Bununla birlikte eleştirel tarım çalışmalarında tarım sorunu ve ekolojik sorunların temelinde kapitalist üretim ilişkilerinin gelişim dinamiğinin yer aldığını saptamak önemlidir.

Eleştirel tarım çalışmaları ağırlıklı olarak ortodoks marksist, heterodoks/tarımsal marksizm, radikal popülist, sosyal anarşit gelenekler etrafında tartışılmaktadır (Alcala, 2021, ss.300-304). Bu çalışmada tarımsal üretimin ekonomi politik değerlendirmesi ortodoks marksist gelenek ve heterodoks/tarımsal marksizm yaklaşımlarına dayalı olarak ele alınmaktadır. Her iki gelenek açısından tarımsal üretim süreci kapitalist

gelişme dinamikleri ile ilişkilendirilmektedir. Bu anlamda sermaye birikimi sürecinin çelişkileri, kriz eğilimleri, ekolojik sorunlar ve tarım sorunu birbiri ile ilişkilendirilmiş bütüncül bir yaklaşım içerisinde tartışılmaktadır. Ortodoks Marksist yaklaşımlar tarım sorununu doğa ve insan arasındaki olması gereken metabolik bütünlüğün kapitalist üretim sürecinin kar odaklı yapısına bağlı olarak bozulmasına ve tarımsal üretimin kapitalizmin gelişimine yapmış olduğu katkıya yönelik olarak değerlendirmekte ve metabolik yarık kuramsallaştırmasından hareket etmektedir. Bu anlamda söz konusu kuramsal çerçeve içerisinde tarım sorunu aynı zamanda doğa sorunu olarak ele alınmaktadır. Nitekim Kautsky metabolik yarık kuramını destekleyecek biçimde “materyal sömürü” olarak ifade ettiği süreci değer yasası ile ilişkilendirmektedir. Toprağın verimlilik kaybının sanayileşme ile birlikte arttığını ve bunun telafisi için tarımsal teknoloji kullanımının besinlerin artan biçimde kaybolmasına yol açtığını belirlemektedir (Kautsky, 1988, s.214). Özetle metabolik yarık ortodoks marksist gelenek içerisinde tarımsal üretimde kapitalist sermaye birikimine bağlı olarak yaşanan dönüşümlerin insan-doğa etkileşimini ortadan kaldırdığını, toprağın verimliliğini düşürdüğünü ve gıda krizleri ile birlikte ekolojik krizleri de beraberinde getirdiğini vurgulamak açısından önemli bir kuramsal zemini oluşturmaktadır. Çalışmanın dayandığı ikinci gelenek olarak hererodoks/tarımsal marksizm tartışmaları ağırlıklı olarak gıda rejimleri analizinden hareket etmekte ve post marksist gelenekler çerçevesinde Immanuel Wallerstein’in dünya sistemi ve Michel Aglietta’nın sermaye birikiminin düzenlenmesi kuramına dayanmaktadır. Böylece tarım-gıda sistemlerinin dönüşümünü gıda rejimleri analizi ile somutlaştırmak mümkün olmaktadır. Dolayısıyla kuramsal zemin olarak birbirinden farklı gelenekleri temsil etseler de ortodoks marksist geleneğin tarımsal üretim sürecine ilişkin yaklaşımları ile heterodoks/tarımsal marksist geleneğin dünya sistemi ve düzenleme ekolüne dayalı yaklaşımlarının birlikte ele alınması, tarımsal üretimin ekonomi politığının tarihsel koşullar ve üretim ilişkileri bütünü içerisinde sorgulanması anlamında önemli bir çerçeve sunmaktadır. Bu anlamda her iki gelenek açısından karşılıklı eleştiriler söz konusu olmakla birlikte, bu çalışmada metabolik yarılma tezi ve gıda rejimleri analizinin birbirini tamamlayıcı özelliklerine dayalı olarak tarımsal üretim sürecinin sermaye birikimi dinamikleri ve krizler ile ilişkisi ele alınmaktadır.

Bu doğrultuda çalışmanın ikinci bölümünü tarımsal üretim sürecinin ortodoks marksit gelenek içerisinde tartışılan metabolik yarılma tezi çerçevesinde tarihsel ve kuramsal değerlendirmesi oluşturmaktadır. Üçüncü bölüm, İkinci bölümde ele alınan tarımsal üretim sürecinin ekonomi politığına ilişkin kuramsal çerçevenin kapitalist gelişme dinamiklerinin ortaya çıkardığı dönüşümler ile ilişkisini kuran gıda rejimleri analizini içermektedir. Dördüncü bölüm gıda rejimleri analizi çerçevesinde vurgulanan şirket gıda rejimi kapsamında ortaya çıkan gıda krizlerini aşmaya yönelik alternatif tarımsal üretim politikası önerilerini içermektedir. Bu bağlamda tarımsal üretimin tarihsel olarak geçirdiği evrimin yaratmış olduğu gıdaya erişim sorunlarına alternatif çözüm önerilerini ele almaktadır. Buradan hareketle içinden geçmekte olduğumuz sürecin oluşturduğu gıda krizinin çözümünde tarımın ve gıdanın toplumsallaşması gerektiği sonucuna varılmaktadır.

2. Tarımsal Üretim: Tarihsel ve Kuramsal Bir Çerçeve

İnsanın varlığını sürdürme çabası, tarihsel süreç içerisinde boyutları ve içeriği değişmekle birlikte doğayı ve toprağı kendi ihtiyaçları doğrultusunda kullanma ve dönüştürme etkinliğini içermektedir. Özellikle insanlık tarihinin başlangıç evrelerinde insanın varlığını sürdürmek için doğa ile kurduğu ilişki, avcılık ve toplayıcılık olarak tanımlanan tamamen doğaya bağımlı ilkel ekonomik faaliyetlere dayanmakta ve göçebe bir toplumsal yapı özelliği göstermekte idi. İklim koşullarının değişimi ve buzul çağının bitmesi ile uzun süren avcılık toplayıcılığa dayalı ekonomik faaliyetler yerini, Neolitik dönem olarak ifade edilen tarımsal üretime dayalı ekonomik faaliyetlere bırakmıştır. Tarımsal üretimin nerede ve ne zaman başladığı konusunda mutlak bir görüş birliği

olmamakla birlikte genel olarak “verimli hilal” olarak tanımlanan Lübnan, Suriye, Türkiye, Irak, İran sınırları içinde kalan Güney Doğu Torosların güneyinde Zağros Dağlarının batısında Basra Körfezinin kuzeyinde kalan bölgede başladığı kabul edilmektedir. Bir tarım devrimi olarak nitelendirilen bu gelişme ile yerleşik topluma geçilmiştir. İnsanın doğa ile kurduğu ilişki, toprağın bir üretim aracı olarak kullanılması ile gelişme kaydetmiştir. Dolayısıyla toprak ve işgücünün birlikte kullanımına dayalı üretici gücün gelişimi, yaşamın ve çalışmanın farklı biçimde örgütlenmesini gerektirmiştir. Avcılık ve toplayıcılıktan farklı olarak çapa tarımının gelişmesi ve hayvan sürülerinin büyümesi verimlilik artışlarını beraberinde getirerek yiyecek ve eşya stoklarının oluşması sonucunu doğurmuştur. Bu durum toplumsal kontrolü sağlayacak karar alma mekanizmalarının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Harman, 2010, ss.19-29).

Özetle tarımsal üretimin başlaması ile gerçekleşen köklü dönüşümler iş bölümüne dayalı bir toplumsal yapının da başlangıcını oluşturmuştur. Üretici olmayan ve karar alma sürecinde yer alan bir toplumsal katmanın ortaya çıkması zamanla üreticilerin kendi ihtiyaçları (topluluk ihtiyaçları) dışında artık ürün üretmesini gerektirmiştir. Ancak söz konusu dönemde mülkiyet ilişkilerinin gelişmemiş olması nedeniyle kapitalist sisteme özgü bir toplumsal iş bölümünün varlığından söz etmek mümkün değildir (Harman, 2010, ss. 27-29). Diğer bir ifade ile tarım devrimi dönemi (Neolitik dönem), üretim biçimine bağlı olarak toplumsal katmanlaşmanın başladığı ancak üretim araçlarının mülkiyetine dayalı sınıfsal kategorilerin oluşmadığı bir üretim tarzı olarak ifade edilebilir.

Birinci tarım devrimi olarak ifade edilen neolitik dönemden sonra kapitalizm öncesi sosyo ekonomik sistemlerde, ülkeler ve bölgeler arası farklılık göstermekle birlikte, tarımsal üretim ve toprak mülkiyeti sınıf kategorilerinin oluşumuna ve gelişimine neden olmuştur. Böylece kapitalist gelişmenin kökeni olarak tanımlanabilecek ilkel birikimin¹ temel kaynağını oluşturmuştur (Bernstein, 2010, s.40). 14. yy’dan itibaren parasal ekonominin gelişimi mal üretiminin kırsal alanda da yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu anlamda Wood’un (2003, s.15) ifadesi ile maddi üretimin piyasa mekanizması aracılığı ile gerçekleşmesi toplumsal yeniden üretimin de piyasa mekanizmasının işleyişine bağımlılığını beraberinde getirmiştir. Bunun anlamı, sadece ekonomik işleyişin değil aynı zamanda toplumsal ilişkilerinde piyasa bağımlılığına dayalı olarak düzenlenmesidir. Böylece kapitalizm öncesi toplumsal yapıların kapitalist toplumsal yapıya dönüşümü piyasa mekanizmasına bağımlılığın gelişmesine paralel olarak maddi üretim sürecindeki niteliksel dönüşüm ile birlikte toplumsal ilişkilerinde niteliksel olarak dönüştüğü bir tarihsel süreci ifade etmektedir. Nitekim 14 yy’dan itibaren parasal ekonominin gelişmesine paralel biçimde toplumsal ilişkilerdeki niteliksel dönüşüm, kendi geçimleri için üretim yapan çiftçiliğin yerini pazar için üretim yapan yeni bir toplumsal kategori olarak çiftçi sınıfının veya marksist terminoloji ile küçük meta üreticisinin alması olarak kendini göstermektedir. Sanayi devrimi ile fabrika üretimi kırsal bölgelerde zanaatkarlığı ortadan kaldırmıştır. Dolayısıyla zanaatkarlık ve küçük üreticilikten uzaklaşan nüfus kitlesi sanayi sektörünün ihtiyaç duyduğu işgücüne dönüşmüştür. Tarımsal üretim, kentlerde yaşayan işgücünün gıda gereksinimini karşılamak konusunda önemli bir işlev üstlenmiştir. Bu anlamda sanayileşme ile metropolleşme hızındaki artış, tarımsal üretim için büyük bir pazar rolü oynamıştır. Bunun anlamı tarımsal üretimin kentlere aktarılması kırsal alandaki üretim fazlası ile sınırlı kalmamış, mümkün olduğu kadar çok tarımsal ürününün kentlere aktarılmasını beraberinde getirmiştir. Özetle bu süreç, tarımsal üretimi belirleyen unsur olarak kullanım değerinin yerini giderek değişim değerine bıraktığı gelişmeleri ifade

¹ İlkel birikim tartışmaları kapitalizmin kökenlerini değerlendirmek ve günümüz sermaye birikimi dinamiklerini “mülksüzleştirme yolu ile birikim” kavramsallaştırması ile inceleme konusunda Harvey (2003) Marksist literatürde önemli ve geniş bir tartışma alanını oluşturmaktadır. Bu çalışmanın sınırlarını aşan tartışmalar ile ilgili olarak; Harry Magdoff, Massimo De Angelis, Michael Perelman vb yazarların çalışmaları için Göztepe (2014)’e bakılabilir.

etmektedir. Dolayısıyla kapitalist gelişmenin tarımsal üretime girdiği bir süreç olarak değerlendirilmektedir (Mandel, 2008, s. 256).

Kapitalist üretim biçiminin tarımsal üretimin bütün aşamalarını kapsayacak biçimde gelişimi 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren "ikinci tarım devrimi/yeşil devrim" olarak tanımlanan süreç ile ilişkilendirilebilir. Bu süreç fosil yakıt kullanımı, kimyasal gübre, hibrit tohum, kimyasal ilaçlama ile birlikte endüstriyel tarım sürecini ifade etmektedir. Böylece tarımsal üretimin bütün aşamalarına dünya ölçeğinde faaliyet gösteren belirli sayıda şirketin hakim olduğu bir tarımsal üretim modeli gelişmiştir. "Yeşil devrim" ve/veya ikinci tarım devrimi olarak tanımlanan bu gelişme ile birlikte çiftçiler tamamen piyasaya bağımlı hale gelmiştir (Aysu, 2015, ss.153-159). Özetle günümüzü de kapsayan "yeşil devrim" özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde doğanın tahribatını, su kaynaklarının kullanım ve denetiminin belirli şirketlere devredilmesini, tohumda ve tarımsal üretimde bağımsızlığın ortadan kalkmasını, gıda güvencesizliğini ve bütün bunların bir sonucu olarak gıda krizini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak "yeşil devrim" ile gelişen süreç insanın doğa ve toprakla bağının kopmasına ilişkin son aşamayı ifade etmektedir. Bu gelişme ile birlikte emek- sermaye çelişkisinin yanı sıra sermaye- doğa -çelişkisinin de varlığını saptamak gerekir. Nitekim Foster Marx'ın metabolik yarılma teorisinin doğa- sermaye ve/veya kapitalist gelişme dinamikleri arasındaki ilişkiyi açıklamak konusunda son derece etkili bir çerçeve oluşturduğunu belirtmektedir. Foster, Marx'ın sosyal metabolizma kavramının, hem "doğanın dayattığı koşulların" hem de insan eylemlerinin bu süreci nasıl dönüştürdüğünü tanımlayan madde ve enerjinin "insan ve doğa arasındaki karmaşık, dinamik değiş tokuşa" atıfta bulunduğunu ifade etmektedir (Foster, 1999). Her üretim tarzı, toplum ve doğa arasındaki alışverişi belirleyen belirli bir sosyal metabolik düzen yaratır. Bu tür etkileşimler, toplumun ve ekosistemlerin verili koşullarda devam eden yeniden üretimini etkiler (Clark ve York, 2008, s.14). Özetle Marx'ın sosyal metabolizma kavramı insanın doğa ile emek kullanımına dayalı kurduğu ilişkisini tanımlamaktadır. Bu ilişki insanın kendi gücü ile dış doğayı değiştirirken bir taraftan da eş zamanlı olarak kendi öz doğasını da değiştirdiği diyalektik bir özellik taşır. Marx insan ile doğa arasındaki metabolik alışverişin maddi alış veriş ile yakından ilişkisini kurmaktadır. Sosyal metabolizma insan, hayvan ve toprak arasında kurulan bütünsel bir döngüyü ifade etmektedir.19. yy'ın ortalarına kadar mekânsal olarak, hayvansal üretim ortak kullanıma açık meralarda gerçekleştirilirken, bitkisel üretimde üreticilerin kendi tohumlarını kullandıkları çoklu ürüne dayalı bir üretim sistemi hakimdir. Bu döngüde bitki artıkları hayvanlar tarafından tüketilmekte hayvansal gübrelerde toprağın verimliliğini arttırmak üzere doğal gübre olarak kullanılmaktadır (Özden, 2017, s. 747). Bu dönemde aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya bir beslenme döngüsü gerçekleşmektedir. (Şekil 1 erken tarım dönemi).

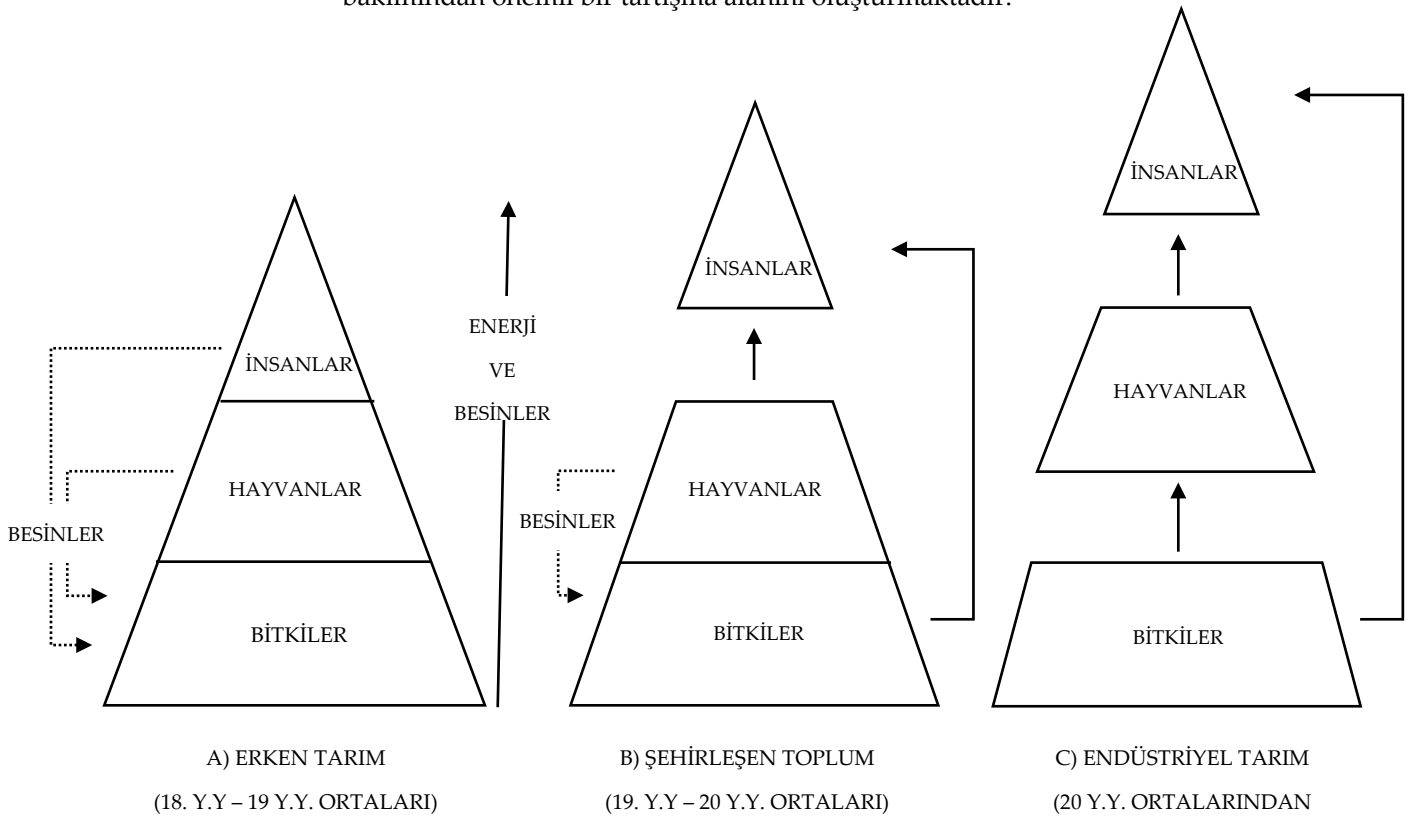
19.yy'ın birinci çeyreğinden sonra (1830'lar) sanayileşme ile birlikte kentleşme oranlarının artması ve nüfusun giderek kentlerde yoğunlaşması, nüfus artış oranının yükselmesi, kent ve kırsal arasındaki ilişkinin kopması vb etkenler sonucunda artan gıda talebi, toprağın uygun biçimde işlenmemesi ve organik atıkların yeniden toprağa kazandırılmaması vb etkenler toprak verimliliğinin düşmesi sonucunu doğurmuştur. Bir tarım krizi olarak nitelenen ve toprağın tükenişi ile ilgili endişeleri güçlendiren dönem koşulları, gübre talebinin artmasına yol açmıştır. Bu dönemin aynı zamanda toprak bilimindeki gelişmeleri de kapsadığı belirtilmektedir (Foster, 1999, s.376). Bir taraftan toprak verimliliğinin düşmesi diğer taraftan toprak biliminde önemli ölçüde gelişme kaydedilmesi artan gübre talebine yönelik çözümleri de beraberinde getirmiştir. Bu çerçevede modern toprak biliminin başlangıcı olarak tanımlanan süreç, toprak verimliliğinin artırılması talebi ile ilişkilendirilmektedir. Dolayısıyla toprağın verimliliğini artırma yönünde ortaya çıkan talepleri, tarımsal üretimin kapitalist gelişmeye entegrasyonunun bir göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim toprak biliminin gelişimi ile birlikte toprak verimliliğini arttırmak üzere iki farklı

gübreleme tekniğinin geliştirildiği belirtilmektedir. Birincisi toprak kimyası ile uyumlu gübre tekniği, diğeri İngiltere’de bir toprak sahibi tarafında fosfat kullanımına dayalı olarak geliştirilen yapay gübre tekniğidir. İkinci yöntemin toprak sahipleri tarafından tercih edilen bir yöntem olduğunu tahmin etmek güç değildir. Başlangıçta verimliliği arttırıcı etkisi olan yapay gübreleme yönteminin daha sonrasında verimliliği hızla azaltıcı sonuçlar doğurduğu tespit edilmiştir. Tarımsal üretimde kapitalist gelişmenin ortaya koyduğu bu sonuç toprağın beslenme döngüsünde bir kırılmayı ifade etmektedir. Marx bu süreci kapitalist tarımsal üretimin ortaya koyduğu metabolik yarılma olarak değerlendirmektedir. Toprak verimliliğini arttırmak yönünde kullanılması gereken doğal gübreleme yöntemlerinin yerine yapay gübreleme tekniklerinin tercih edilmesi kır ve kent arasındaki büyüyen uzlaşmazlığın gelişimine dayandırılmaktadır (Foster, 2001, ss. 205-207).

Özetle kentleşme ile birlikte insanın besin ve enerji döngüsünün tamamlayıcısı olma işlevi ortadan kalkmıştır. Bu durum insan, toprak ve hayvan arasındaki metabolik bütünlüğün bozulmasına neden olmuş, insanın tükettiği öğelerin toprağa dönmelerini engellemiştir. Diğer bir ifade ile insan ile doğa arasındaki metabolik alışverişin kesintiye uğraması toprağın doğal ve sistematik olarak yenilenmesini engellemiştir. Marx’ın kuramsal çerçevesinden hareketle bu gelişme yaşamın doğal işleyiş mekanizması olan sosyal metabolizmada bir yarılma olarak ifade edilir (Şekil 1, Şehirleşen toplum) (Foster, 2001, ss.210-213). 19.yy’ın birinci çeyreğinden itibaren toprak verimliliğini arttırma çabaları, sanayileşmeye bağlı olarak insanın topraktan koparılması ile birlikte tarımsal üretimin büyük toprak sahipliğine bağlı olarak gerçekleştiği bir süreci de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla tarımsal üretim sürecindeki gelişmelerin toplumsal işbölümünde sanayi sermayesi, büyük toprak sahipliği ve kentlerde yaşayan ücretli emek arasındaki sınıfsal ayrışmayı keskinleştirdiğini ifade etmek mümkündür.

20.yüzyılın ortalarından itibaren hayvansal ürünleri işleyen büyük işletmelerin faaliyetlerinin gündeme gelmesi ile birlikte hayvansal üretimin bitkisel üretimden ayrıştığı bir sürece girilmiştir. Hayvancılık mera ve yayladan uzak, kesif yem tüketimine dayalı, kapalı barınakların kullanıldığı bir sisteme dönüşmüştür. Hayvancılık ve bitkisel üretimin birbirinden ayrışması, gübrenin bitkisel üretim alanlarına ulaştırılmasını maliyetli hale getirmiştir. Diğer taraftan yem bitkilerinin ve baklagillerin üretimini gereksiz hale getirmiştir. Bu tek ürün sistemine (monokültür) dayalı tarımsal üretim biçimini oluşturmuştur. Böyle bir tarım sistemi hayvancılığı da kapsayacak endüstriyel tarım olarak adlandırılmaktadır. Bu yapı içerisinde hayvan dışıkları ya havuzlarda toplanmış yada nehirlere boşaltılmıştır. Bu tür bir üretim yapısının doğal sonucu ekolojik sorunların artması olmuştur. Besin döngüsünü bozan endüstriyel tarım sadece bitkisel ve hayvansal ürünlerin insana iletilmesi esasına dayanmaktadır (Özkaya, 2016, s. 872). Endüstriyel tarım sistemi ile birlikte (bitkisel ve hayvansal üretimin ayrışması) hayvan gübresi kullanımının azalması ve/veya tamamen ortadan kalkması toprak verimliliği düşürmüştür. Toprak verimliliğini arttırmak üzere kimyasal gübre üretimi ve kimyasal tarım ilaçlarının kullanımı gerekmiştir. Kimyasal gübre ve ilaçların üretimi büyük çaplı yatırımları gerektirmektedir. Dolayısıyla bu sektörde büyük ölçekli firmalardan oluşan oligopolistik bir piyasa yapısı söz konusudur. Kimyasal gübre kullanımının topraktaki yararlı mikro organizmaların yaşam alanını yok etmesi, zararlı mikro organizmaların çoğalmasına neden olmuştur. Bu tarım ilaçlarının kullanımını arttırmıştır. Hayvancılığın ve tarımsal üretimin ayrışması ve hayvancılığın kapalı alanlarda gerçekleştirilen bir üretim faaliyetine dönüştürülmesi hayvanlarda antibiyotik kullanımını arttırarak insan sağlığını tehdit eden sonuçlara yol açmaktadır. Endüstriyel tarım, insan, hayvan, bitki arasındaki besin döngüsünü ortadan kaldırmıştır (Şekil 1, Endüstriyel tarım). Dolayısıyla ekolojik sorunların çoğalmasına neden olmuştur ve sürekli kendini yeniden üreten bir kısır döngüye dönüşmüş durumdadır (Özkaya, 2016; Özden, 2017). Esas olarak endüstriyel tarımın ürettiği en önemli tehlike tohum üretimi ve dağıtımının dünya çapında faaliyet gösteren büyük birkaç firmanın denetimine girmiş olmasıdır. 2018 verileri ile dünya tohum ticaretinin %68’ini dört firmanın kontrol

ettiğini belirtmek bu noktada önemlidir (Yıldırım, 2020, s. 56). Tohum, bitkisel üretimin ve besin döngüsünün ilk halkasıdır. Tarımsal üretimin tohumun bulunması ile başlamış olması, su ve toprak kadar tohumun da stratejik ve kritik bir öneme sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla tohumun sahibi olmak, tarımsal üretimin bütün bileşenlerinin sahibi olmak anlamına gelmektedir. Bu anlamda tohum, gıda egemenliğinin temel unsuru olarak görülmektedir. Endüstriyel tarım sistemi tohumun bu stratejik önemine bağlı olarak bu konudaki rekabeti güçlendirmiştir (Evrensel, 2017, ss. 2172-2173). Özetle metabolik yarılmanın son halkası ile birlikte tarımsal üretimin bütün aşamalarının büyük şirketlerin denetimine girmesi, biyoçeşitliliğin azalması sonucunu doğurmuştur. Sonuç olarak bitkisel üretimin besleyici özellikleri azalmıştır. Bu sürecin belirleyici özelliğini açıklamak konusunda Marx'ın analizi önemli bir çerçeve sunmaktadır. Foster'ın aktarımı ile Marx; işgücü, doğa ve toprak üzerindeki denetimin yoğunlaştığı tarımsal üretimde kapitalist gelişmeyi, büyük ölçekli sanayi ile büyük ölçekli tarım şirketlerinin birlikteliği ile açıklamaktadır (Foster, 2001, s. 210). Gerçekte de metabolik yarılmanın son halkası olarak endüstriyel tarım tam da böyle bir birlikteliği ifade etmektedir. Bu gelişim özellikle işgücü üzerindeki denetimi güçlendirici etkileri bakımından önemli bir tartışma alanını oluşturmaktadır.

Şekil 1. Metabolik Yarılma Aşamaları.

Kaynak: Foster ve Magdoff, 2000, s.52

Özetle tarihsel olarak bakıldığında tarımsal üretim sürecinde ortaya çıkan dönüşüm, her bir aşamada ilgili aşamaya özgü tarımsal işbölümünün oluşmasına neden olmaktadır. Tarımsal işbölümündeki değişim insan, bitki, hayvan bütünlüğüne dayalı besin ve enerji döngüsünü köklü biçimde dönüştürmektedir. Dönüşümün her bir evresi mülkiyet yapısındaki değişim ile birlikte, gıda üretimi, gıda güvenliği sorunsal ve/veya gıda güvencesizliğine dayalı sonuçlar üretme potansiyeli taşımaktadır. Bu sürecin dolaylı etkisi ise gıda fiyatlarındaki artış ile birlikte iş gücünün denetim mekanizmalarının artmasına dayalı bir eğilimi ortaya çıkarmasıdır. Bu konuda gıda rejimleri analizi kapitalist gelişme süreci içerisinde tarımsal üretimin küresel çapta

dönüşümünü bütün bileşenleri ile değerlendirmek konusunda önemli bir çerçeve sunmaktadır. Buradan hareketle izleyen bölümde kısaca gıda rejimleri analizi ele alınmaktadır.

3. Gıda Rejimleri Analizi Çerçevesinde Tarımsal Üretim ve Tarım Politikalarının Yönelimi

Kamu politikası alanı olarak tarım politikalarının yönelimi ve gıda egemenliği ilişkisi, gıda rejimleri analizine dayalı olarak ele alınabilir. Böyle bir analitik çerçeve metabolik yarılma kuramını somut olarak değerlendirme olanağı yaratmaktadır. Buradan hareketle gıda rejimleri analizi, düzenleme ekolünün birikim rejimleri kavramsallaştırması çerçevesinde tarım sektörünün tarihsel süreç içerisinde kapitalist gelişme dinamiğini etkileme ve etkilenme düzeyini ortaya koyan bir perspektif sunmaktadır. Düzenleme ekolü kapitalizmin tarihsel gelişiminin her bir evresinin bir birikim rejimine karşılık geldiğini belirlemektedir. Birikim rejimi sözkonusu evreye özgü düzenleme biçimlerini gerektirmektedir. Siyasi ve toplumsal kurumlar bu düzenleme biçimlerinin unsurlarını oluşturmaktadır. Bu anlamda sermaye birikimi ve kurumlar arasındaki ilişkiler "birikim rejimleri" kavramsallaştırması ile açıklanmaktadır. Düzenleme ekolünün kriz açıklaması, kurumlar ile birikim biçimi arasında gelişen çelişkiye dayanmaktadır. Ekonomik kriz bu çelişkinin birikim üzerindeki etkisine bağlı olarak gelişmektedir. Düzenleme teorisi uzun dönemli krizlerin kurumsal yapının sermaye birikimi koşullarına göre düzenlenmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu anlamda sermaye birikimi süreci siyasi, kurumsal ve ideolojik unsurlar tarafından belirlenmektedir (Akyol, 2010, ss.205-207). Buradan hareketle düzenleme ekolü çerçevesinde gıda rejimi analizi, gıda üretim ve tüketim süreçlerinin tarihsel süreç içerisinde uluslararası işbölümünün belirleyiciliğinde, birbirini tamamlayan kurumsal yapılar, yazılı olmayan kurallar ve normlar çerçevesinde belirli bir süre istikrarlı bir yapı içerisinde sürdürülmesi ve güç dengelerindeki değişim ile birlikte kriz eğilimlerinin ortaya çıkması buna bağlı olarak değişim içerisine girmesini ifade eden bir analiz yöntemi biçiminde tanımlanmaktadır (Aydın, 2018, ss. 122-123). Dolayısıyla tarihsel süreç içinde uluslararası işbölümündeki değişimin, hegamonik güç ilişkileri çerçevesinde gıda rejimlerinin değişimini beraberinde getirdiğini belirtmek gerekir. Diğer bir ifade ile küresel düzeyde güç ve mülkiyet biçimlerindeki değişim, devletin müdahale biçimlerinin değişimine yol açmaktadır. Bunun tarımsal üretim sürecine yansımaları ise tarımsal üretim yöntemleri ve beslenme tarzlarının köklü biçimde dönüşümü şeklinde gerçekleşmektedir (Friedman, 2005, s. 229). Dolayısıyla gıda rejimindeki dönüşümün asli unsuru, zamanla üretim ilişkilerinde ortaya çıkan iç gerilimlere dayalı gelişen kriz eğilimleri ve bu gerilimlerin tarımsal üretim sürecine yansımaları olarak tespit edilebilir.

Buradan hareketle birinci gıda rejimi, 1870'lerden başlayıp 1930'lara kadar devam eden dönemi kapsamaktadır. Dönemin belirgin özelliği uluslararası işbölümü çerçevesinde İngiltere'nin sanayi sermayesinin uluslararası rekabet üstünlüğü sağlamasıdır. Böylece birinci gıda rejimini kapsayan dönemde hegamonik güç olarak dünya ekonomik sistemini belirleyici olmuştur. Tarımsal üretimin temel kaynağı Avrupa'dan sömürgelere göç edenlerin yerli halkların topraklarına el koyması ile gerçekleşmektedir. Küçük aile çiftliklerinde gerçekleştirilen mono kültür (tek çeşit) tarımsal üretim biçimi ile elde edilen tarımsal ürünlerin Avrupa'ya ihraç edilmesi birinci gıda rejiminin temel özellikleri arasında yer alır. Avrupa gıda ve hammadde ihtiyacını Amerika, Avustralya gibi ülkelerden sağlamaktadır. Serbest ticaret ilkelerinin geçerli olduğu kabul edilse de esasen İngiltere'nin önderliğinde Avrupa merkezli bağımlı ilişkilere dayalı dünya ticaretinin geliştiği bir dönemi ifade etmektedir. Avrupa'nın sömürgelerinden gerçekleştirdiği ucuz tarımsal ürün ve et ithalatı gerek hammadde gerekse yiyecek fiyatlarının düşük düzeyde tutulabilmesini sağlamış dolayısıyla ücretleri ve diğer üretim maliyetlerini düşürücü etki yaratmıştır. Sanayileşme hızındaki artış Avrupa'da işçi sınıfının güçlenmesini beraberinde getirmiştir. Ancak sağlanan ucuz

gıdanın toplumsal hareketlerin gelişimini zayıflatıcı bir etki yarattığı belirtilmektedir. Aile çiftliklerinin teşvik edilmesi ve korumacılık devletin tarım politikalarının belirleyici unsurlarını oluşturmaktadır (Aysu, 2015, s. 29; Aydın, 2018, s. 123). 1929 dünya ekonomik bunalımı ile birlikte küçük aile çiftçiliğine dayalı tarımsal üretim yapısı önemini yitirmiştir. Ekonomik bunalım ile birlikte yoksullaşan çiftçiler topraklarını büyük toprak sahiplerine satıp kentlere giderek potansiyel işgücü niteliğine dönüşmüştür. Bu gelişim beslenme kültürünün değişimini de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla 1929 bunalımı ve üretim miktarındaki artış ile ortaya çıkan ekolojik sorunlar birinci gıda rejimini sürdürülemez hale getirmiştir (Aysu, 2015, s. 29; Çaşkur, 2012, s. 63).

Birinci gıda rejiminin I. Dünya Savaşı ve ardından gelen 1929 dünya ekonomik bunalımı ile birlikte çözülüşü, İngiliz hegemonyasının da yerini Amerika Birleşik Devletlerine bırakmasına dayalı yeni bir uluslararası işbölümünün koşullarını yaratmıştır. İngiliz hegemonyasının sona ermesi "serbest ticarete" dayalı uluslararası işbölümünün de sonlanmasını beraberinde getirmiştir. Dünya ekonomik krizi, gıda güvenliğini sağlamaya dönük Avusturya, Kanada, ABD gibi gıda ihracatçısı ülkelerin tarımsal üretimde korumacı politikalara yönelimine neden olmuştur. Birinci gıda rejiminde devletin rolü aile çiftçiliğini koruyucu teşvik mekanizmalarını kullanmak, korumacılık, tarımsal alanlara yerleşimi sağlamak üzere alt yapı yatırımını yapmak olarak özetlenebilir.

Birinci gıda rejiminde tarımsal üretim geniş alanlarda yapılan bir üretim faaliyeti özelliği taşımaktadır. Temel gıda maddelerinin ucuza üretimi sözkonusudur. Bu anlamda yaygın birikim biçiminin hakim olduğu bir süreci tanımlamaktadır. 1947-1973 dönemini kapsayan ikinci gıda rejiminde ise bir taraftan gıda imalatının birikim sürecine dahil edildiği diğer yandan sınırları aşan malların çoğu için ticari olarak değil, ABD'nin gıda yardım programları çerçevesinde biçimlenen yoğun birikim rejiminden söz edilebilir. II. Dünya savaşından sonra egemen ekonomik güç olan ABD, kendi ulusal tarım destekleme programlarıyla uyumlu uluslararası programların uygulanmasını sağlamıştır. Bu çerçevede tarımsal üretim alanında korumacı politikaların öne çıktığını belirtmek gerekir. 1945-1949 yılları arasında alınan "ithalat kontrolleri" ve "ihracatı sübvansiyonlarla korumaya" yönelik kararlar iç tarım politikasının gerekli bir tamamlayıcısı olmuştur. ABD'nin II. Dünya savaşı sonrasında Avrupa ve az gelişmiş ülkelere Marshall yardımları adı altında uyguladığı yardım programları II. Dünya Savaşı bittiğinde, kendine yeterli olan ülkeleri, giderek tarımsal ürün ithalatına bağımlı hale getirmiştir. İkinci gıda rejiminde, artan oranda uzmanlaşmış ve entegre bir tarımsal üretim süreci dönemin belirleyici özelliğidir. Gıdanın sanayileşmesi, işlenmiş gıda imalatı ve perakendesi alanlarında yeni birikim olanakları yaratmıştır (McMichael, 2022, s.51). Tarımsal gıda şirketlerinin büyümesi ve ulus ötesi erişimi ile birlikte çiftçiler mekanize bir şekilde uzmanlaşmış hale gelmişlerdir. Özetle ikinci gıda rejiminin belirleyici özelliği; gıda yardımlarının uluslararasılaşması, tarımın sanayileşmesi ve ulusötesi sermayenin büyümesi olarak ifade edilebilir. Tarımsal ürün ihracatının sübvansiyon edilmesi kapitalizmin eşitsiz gelişiminin sürdürülmesinin bir aracı olarak kullanılmıştır. 1972'de belirginleşen gıda ve petrol fiyatlarındaki artış, gıda yardımlarının askıya alınması, az gelişmiş ülkelerdeki kıtlık ve yardım bağımlılığı, Bretton Woods sistemini çöküşü ekonomik kriz ile birlikte bu rejimin sonunu getirmiştir. (Smith, Lawrence & Richards, 2010, s.144)

Üçüncü gıda rejimi (1980-Günümüz) ise neoliberal politikalar ekseninde gelişmiştir. Tarım, kimya endüstrisi ve biyo-teknoloji arasındaki stratejik ittifaklar da dâhil olmak üzere tarım-ticaret işbirliğini teşvik etmiştir (McMichael, 2022, ss.20-21). Nitekim 1995 yılında, Dünya Ticaret Örgütü'nün kurulması ve ticaretle ilişkili çok taraflı anlaşmalar arasında yer alan Tarım Anlaşması'nın yürürlüğe girmesiyle birlikte tarımsal üretim süreci teknelci çokuluslu şirketlerin hegemonyası altına girmiştir. Şirketleşme ve finansallaşma süreçlerinin, bu rejimin birbirlerini tamamlayan iki önemli boyutunu oluşturduklarını belirtmek gerekir. Bu çerçevede, 3. gıda rejimi'nin "şirketleşme"

boyutunun temel unsurları olarak, tarımsal gıda alanında şirketlerin tekeli güçlerini arttırmaları, 2. yeşil devrim, süpermarketler, sertifikalar, biyo-yakıt üretimi ve toprakların amaç dışı kullanımı öne çıkmaktadır. Bu sürecin en önemli etkisi gerek uluslararası düzeyde gerekse ulusal düzeyde karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin artması olmuştur. Ancak bu bağımlılık ilişkisi uluslararası düzeyde az gelişmiş ülkelerin dünya ekonomik sistemine eşitsiz bir biçimde eklenmesine yol açmaktadır (Smith, Lawrence & Richards, 2010, ss. 141-147). Diğer bir ifade ile 3. gıda rejimi ile birlikte gıda rejimleri analizi uluslararası işbölümü içerisinde az gelişmiş ülkelerin tarım politikalarının ulusları tekellere tabii olma sürecini ortaya koymaktadır. Bu karşılıklı bir bağımlılık içermektedir. Menşei gelişmiş ülkeler olan uluslararası sermayenin de az gelişmiş ülkelerin politikalarını yönlendirme gereksinimi vardır (Féliz, 2021, ss. 7-10). Bu anlamda eşitsiz ve bileşik gelişme teorisi, gıda rejimleri analizinin uluslararası işbölümü çerçevesinde kuramsal tamamlayıcı olarak görülebilir. Halen devam etmekte olan 3. gıda rejiminin şirketleşme boyutunu şu şekilde özetleyebiliriz.

Dört firma (Syngenta, Bayer, BASF ve Corteva) dünya zirai ilaç pazarının %62'sini kontrol ediyor: ilk altı şirket pazarın %78'ini kontrol etmektedir.

Üç çok uluslu şirket (EW Group, Hendrix Genetics ve Tyson Foods) ticari kanatlı hayvan genetiğinin %100'ünü kontrol etmektedir.

İki şirket (Syngenta Group ve Bayer) ticari tohum pazarının %40'ını kontrol etmektedir (ETC Group 2022).

Üçüncü Gıda rejimi çok uluslu şirketlerin tohumdan başlayarak tarımsal üretimin her aşamasında tekelleşmesi ve fiyat belirleyici konumda olmaları 2003 sonrasında gıda fiyatlarındaki sürekli artışların dolayısıyla gıda krizlerinin ve gıda güvencesizliğinin temel gerekçeleri içerisinde yer almaktadır. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) Mart 2022'de 159,7 puanla gıda fiyat artışında tüm zamanların en yüksek endeksine ulaşıldığını belirlemiştir. Gıda fiyatlarındaki artışın temel gerekçeleri içerisinde Rusya-Ukrayna savaşının gıda tedarik sistemi üzerindeki etkisi, enerji fiyatlarını artması vb unsurlar etkili olmakla birlikte bu türde konjonktürel gerekçelerden daha önemli olan nokta kapitalist ekonomik sistemin kriz üreten dinamiğinin uluslararası düzeyde gıda krizine yol açmasıdır. Diğer bir anlatımla 2008 yılında başlayan ve etkisi devam etmekte olan ekonomik kriz ile ilişkili bir gıda krizinin varlığı söz konusudur.

Özetle gıda fiyatlarındaki artış, gıda güvencesizliğini ve gıda krizlerini beraberinde getirmektedir. Gıda güvencesizliği yani gıdaya erişim hakkını kullanmaktan yoksun kalan nüfus düzeyi, Dünya Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu 2022 raporunda; 2021 yılı için 702 ila 828 milyon insanın gıda güvencesizliği ile yani açlıkla karşı karşıya kaldığı ortaya konmaktadır. Rapora göre dünya nüfusunun %8,9'u yetersiz beslenme %10,5'i açlık sorunu ile karşı karşıya kalmaktadır (The State of Food Security and Nutrition in The World Report, 2022, s.xiv). Bu veriler gıda krizinin boyutlarını ve ciddiyetini ifade etmektedir. Dolayısıyla gıda krizini önleme yöntemlerini, gıda egemenliğinin tesis edilmesine dayalı politika önerilerini tartışmayı gerektirmektedir. İzleyen bölüm bu önerileri genel çerçevesi ile ele almaktadır.

4. Tarımsal üretim ve gıdanın toplumsallaştırılmasına yönelik kamusal politika önerisi

Metabolik yarılma tezinin günümüzde halen geçerliliğini koruması ve şirketler tarafından yönetilen tarımsal üretim süreci gıda krizinin derinleşerek devam etmekte olduğunu ortaya koymaktadır. Bu anlamda tarım sorunu bir yandan gıdanın üretimi ile ilişkili iken diğer taraftan gıdaya erişim ve gıdanın bölüşümü sorunlarını içermektedir. Bu sorunların üstesinden gelmek ancak tarım-gıda sistemlerinin ve gıda üretiminin bütün aşamalarının toplumsallaştırılması ile mümkün olabilir. Diğer bir anlatımla tarımsal üretimi uluslararası sermayenin ve yerel güç odaklarının müdahalesinden bağımsız kılacak biçimde gıda egemenliğinin tesis edilmesi gerekmektedir. Gıda egemenliği geniş anlamıyla; gıdanın temel bir insan hakkı olduğundan hareketle,

ülkelerin, bölgelerin, yerel halkların, insan topluluklarının kendi ekolojik, sosyo-ekonomik ve kültürel koşullarına uygun olarak tarım-gıda sistemlerini oluşturma, tarım politikalarını belirleme ve kontrol etme hakkı olarak tanımlanmaktadır (Wittman,2011). Bu tanımdan hareketle gıda egemenliğini sağlamanın ancak kolektif ve işbirliğine dayalı tarımsal üretim yöntemlerinin geliştirilmesi ile mümkün olacağı sonucuna varılabilir. Bu anlamda gıda egemenliğini sağlayacak mekanizmaları kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür.

- Katılımcı araştırma ve katılımcı ıslah araştırmaları: Katılımcı araştırma çalışmaları çiftçi ve bilim insanlarının işbirliği içerisinde tarımsal üretimin besleyici özelliklerini koruyacak biçimde çeltik çeşitlerini ekolojik yöntemlerle tarımsal üretimde kullanılmasını hedeflemektedir. Katılımcı ıslah ile yerel koşullara uygun tarımsal ürün geliştirmek mümkün olduğu gibi tohum bağımsızlığını kazanmak açısından da önemli etkilere sahiptir (Ceccarelli & Grand,2001). Katılımcı ıslah araştırmaları ile birlikte tohum konusunda bağımsızlığın sağlanması için yerel tohumların korunması ve ekolojik ilkelere dayalı üretim olanaklarının geliştirilmesine ilişkin yasal düzenlemelerin yapılması son derece önemlidir.

- Tarımsal üretim ve satış kooperatifleri: Küçük çiftçiliğin korunmasını, ayakta kalmasını sağlayarak tarımsal üretimin devamlılığını güçlü bir şekilde desteklemektedir (Aysu 2015, ss: 274-278).

- Tarımsal üretim desteklerinin artırılması: Alan bazlı destek türlerine kaydırılması önemlidir. Fark ödeme sistemine dayalı tarımsal destekleme politikasına geçilmesi son derece önemlidir. Hedef fiyat (üretici emeğinin ücret karşılığı dahil maliyet + kâr) ile piyasa fiyatı arasındaki fark, devletçe üreticiye ödenmesi sistemidir.

- Tarımsal KİT'lerin yeniden oluşturulması

- Tarımsal üreticinin üretim, satış ve kredi kooperatiflerinde bir araya gelmesini sağlamak; bu kooperatiflerin ve birliklerin devlet desteğini almakla birlikte devletin güdümünde olmayan bir anlayışla yönetilmelerini güvenceye almak; tarımsal kooperatifçiliğin etkin ve kararlı bir finansal desteğe sahip olabilmesi bakımından kooperatif bankasının kurulması gerekmektedir. Böyle bir kooperatifçilik anlayışı tarım-gıda alanında yeniden ve alternatif kamusal tesis etmenin önemli bir aracı olmaktadır (Yıldırım,2017, ss :54-57)

- Topluluk Destekli Tarım: Belirli sayıda tüketicinin bir araya gelmesi ve güvendikleri bir üreticiyle sezonluk anlaşma yapması yeterlidir. TDT, üretici-tüketici bağının güçlü olduğu gıda topluluğu/dayanışma modelidir. Bir grup tüketicinin bir üretici ile sözleşme yaparak sezonluk alım garantisi vermesini, ön ödeme yapmasını, tarımsal riskleri ve ödülleri paylaşmasını ve dağıtımda tüketicilerin sorumluluk almasını içerir.

- Agroekoloji: Agroekoloji esaslarına dayalı olarak kurulan bir tarım sisteminin öne çıkan en büyük özelliği tedarik zincirlerinin daha kısa olmasıdır. Bu hareket aynı zamanda gıda sisteminin büyük kurumsal firmaların faaliyetleriyle değil de çok daha küçük ölçekli ve çevreye dost girişimlerde bulunan çiftlikler aracılığıyla yürütülmesini savunmaktadır. Çevreyi koruyan, geliri adil bir şekilde paylaşan, insanları açlık ve yetersiz beslenme gibi durumlarla karşı karşıya bırakmayan, sosyal adaleti destekleyen her türlü tarımsal girdi veya çıktı agroekolojinin kapsamı dahilindedir (Özkaya. 2019)

- Yeni Köylülük: Yeniden köylüleşme niteliksel bir kaymayı içerir. Bu bazen Brezilya Topraksız kır işçileri hareketinde (MST) olduğu gibi eskiden köylü olan gecekondular halkının tekrar köylüleşmesi olabildiği gibi, endüstriyel tarıma köklü bir şekilde bağlı girişimci kesimin agroekolojik tarım yöntemlerini benimseyerek köylüleşmesi şeklinde de olabilir. Yeni köylülük veya yeniden köylülük girdi sanayine bağlı olmaktan çıkarak, otonomi kazanmak amacıyla agroekolojik tarım yöntemlerini benimsemektedir ve girdileri de tarımdan sağlamaktadır. Ürünlerin satışında ise süpermarket zincirleri, gıda şirketleri, tüccarlar vb. kesimlerden bağımsız, doğrudan tüketiciye ulaşan pazarlama kanalları kullanılmaktadır. Bu kanallar arasında ekolojik köylü pazarları, topluluk destekli tarım grupları, eko-kooperatifler, tüketici kooperatifleri, internet üzerinden doğrudan pazarlama, agroturizm gibi birçok form bulunmaktadır. Bu tür yeni köylülük

biçimlerinin dünyada da artış eğilimi gösterdiğini belirtmek gerekir. Brezilya MST hareketinde olduğu gibi, doğrudan kentten kıra göç eden eski köylü veya köy kökenli nüfus kolektif tarım işletmeleri kurabilmektedir. Küresel iklim değişikliği, çevre kirliliği ve gıda yoksulluğundaki artış gibi endüstriyel tarımın, uluslararası dev gıda şirketlerinin ve uluslararası süpermarket zincirlerinin yol açtığı sorunların çözümünde “yeni köylülüğün” büyük bir rolü olduğunu vurgulamak önemlidir (Özkaya, 2016). Özetle bütün bu araçlar gıda egemenliğini sağlamak konusunda oldukça önemli işlevlere sahiptir.

5. Sonuç

Bu çalışmada gıda rejimleri analizi ve metabolik yarılma tezi birlikte ele alınarak tarımsal üretim ile sermaye birikiminin krizleri arasındaki bütünsel ilişki değerlendirilmiştir. Bu anlamda gıda krizleri kapitalizmin yeniden üretim krizleri ile birlikte ele alınması gerekmektedir. Üçüncü gıda rejimi çerçevesinde gelişen şirket tarımının bu sürecin bir yansıması olduğunu belirtmek gerekir. Bunun yanı sıra kapitalist birikimin süreklilik gereksinimi metabolik yarılmanın da sürekliliği anlamına gelmektedir. Bu çerçevede kapitalist gelişme dinamikleri metabolik yarıklık kuramsallaştırması ve gıda rejimleri analizi çerçevesinde kapitalist üretimin sadece doğayı, tarım-gıda sistemlerini etkilemediği, doğa, ekolojik krizler, gıda krizleri çerçevesinde kendini yeniden ürettiği sonucuna varılabilir. Bernstein’in (2010, s. 11) ifadesi ile dünya nüfusunu besleyebilecek gıda üretimi sözkonusu iken içinde bulunduğumuz süreçte halen yetersiz beslenme ve açlıkla mücadele eden bir nüfus grubunun bulunması toplumsal yeniden üretimin çelişkileri ile ilişkilendirilebilir. Bu anlamda gerek gıda krizleri gerek ekolojik krizler sadece neoliberal yeniden yapılanmanın bir sonucu değil tarihsel süreç içerisinde sermaye birikimi dinamiklerinin bir yansımasıdır. Dolayısıyla tarım sorunu ve gıda krizi uzun bir tarihsel süreç içerisinde kapitalist üretim ilişkilerinin tarımsal üretim içerisinden gelişmesine dayalı bir çerçeve içerisinde değerlendirilmelidir. Böyle bir değerlendirme gıda krizlerinin ve ekolojik krizlerin tarihinin 16. Yüzyıla kadar uzandığını ortaya koymaktadır. Bu anlamda Moore’un (2015, ss. 85-87) ifade ettiği gibi 19. Yüzyılda İngiliz sanayi devriminin dünya tarımsal üretiminin yeniden şekillenmesi ile birlikte ele alınması gerekmektedir. İngiliz sanayi devriminin gelişimi Orta Amerika’dan ithal edilen ucuz gıda ürünlerinin katkısına dayanmaktadır. Özetle tarım sorunu, gıda krizi ve ekolojik kriz arasındaki ilişkiler bütünsel olarak kapitalist gelişmeye katkı sağladığı gibi kapitalist gelişme dinamikleri tarafından da yeniden üretimin bir aracı olmaktadır. Bu anlamda bu içsel bütünlük bugünkü tarımsal üretim sürecini belirlemekte ve gıda krizlerinin nedenlerinin sadece konjonktürel hareketler olmadığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla gıda krizleri ve gıdaya erişim olanaklarının yetersizliği tarımsal üretimin yeni kolektif biçimlerine olan ihtiyacı arttırmaktadır.

Dünya ekonomik ve siyasal sisteminde gerçekleşen dönüşümler ve yaşanan gerilimler uluslararası işbölümü içerisinde ülkelerin konumunu değiştirmektedir. Bu değişimin yansımaları; devletin zor gücünün kullanımını içeren farklı ideolojik sapmaları, siyasal sistemleri, teknolojik standartları, uluslararası ödeme ve ticaret sistemlerindeki değişimi, rezerv para birimi kullanımındaki bölgesel ayrışmaları görünür hale getirerek eşitsiz ve birleşik gelişmenin yarattığı yeni uluslararası bağımlılık ilişkilerini ortaya koymaktadır. Tarımsal üretim ve tarım politikaları daha önce ifade edildiği gibi bütün bu değişimlerin ilk etki alanının oluşturmaktadır. Bu anlamda bu süreçleri birlikte değerlendirmeyi sağlayacak bir araç niteliğini taşımaktadır. Giderek artan gerilimlerin etkisini azaltmanın aracı ise yeniden kamuculuk, kamusal ve kamusallaştırmaya yönelik araçların kullanımı ve yeniden üretim süreçlerinin kamusallaştırma boyutuna dayalı olarak düzenlenmesidir.

Kaynakça

- Akyol, S. (2010). Birikim ve kriz: radikal bir yaklaşım, *Akdeniz İ.İ.B.F Dergisi*, 10(19), 184-214
- Alcala, R. A. (2021). Agrarian anarchism and authoritarian populism: towards a more (state-)critical 'critical agrarian studies', *The Journal of Peasant Studies*, 48(2), 298-328.
- Aydın, Z. (2018). *Çağdaş Tarım Sorunu*, İmge Kitapevi: Ankara.
- Aysu, A. (2015). *Gıda Krizi: Tarım, Ekoloji ve Egemenlik*, Metis yayınları: İstanbul.
- Bernstein, H. (2010). *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, Yordam Kitap: İstanbul.
- Ceccarelli, S. & Grando.F.(2007). Decentralized participator plantbreeding an example of demand driven research, *Euphytica*, 155, 349-360.
- Clark, B. & York, R. (2008). Rifts and Shifts: Getting to the Root of Environmental Crises. *Monthly Review*, 60(6), 13-24.
- Çaşkurlu, S. (2012). Türk Tarımının Üçüncü Gıda Rejimine Eklemlenme Süreci. *Mülkiye Dergisi*, 36(3), 61-100.
- Evrensel, Ö. (2017). Tohumların Metalaşma Biçimleri: Teorik Bir Çerçeve. *Çalışma ve Toplum*, 4(55), 2157-2208.
- Göztepe, Ö. (2014). İlkel Birikim: Sermayenin Kaldırıcı, Ed., Ö. Göztepe, NotaBene Yayınları: Ankara.
- ETC Group (2022). Food Barons 2022: Crisis Profiteering, Digitilazition and an Shifting Power. Erişim adresi: <https://www.etcgroup.org/content/food-barons-2022>
- Féliz, M. (2021). Notes For a Discussion on Unequal Exchange and the Marxist Theory of Dependency. *Historical Materialism*, 29(4),1-39.
- Foster, J.B. & Magdoff, H. (2000). Liebig, Marx, and Depletion of Soil Fertility: Relevance for Today's Agriculture. *Hungry for Profit: The agribusiness threat to farmers, food and the environment* içinde, Ed., F, Magdoff, J.B, Foster & F.H, Buttel, Monthly Review Press, New York, ss: 43-60.
- Foster, J.B. (2001). *Marx'ın Ekolojisi: Materyalizm ve Doğa*, Epos yayınları: İstanbul.
- Foster, J.B. (1999). Marx's Theory of Metabolic Rift: Classical Foundations for Environmental Sociology, *American Journal of Sociology*, 105(2), 366-405.
- Friedmann, H. (2005). From Colonialism to Green Capitalism: Social Movements and Emergence of Food Regimes., *New Directions in the Sociology of Global Development*, içinde, Ed, F.H. Buttel &P. McMichael, Elsevier, Amsterdam, ss. 227-264.
- Harman, C. (2010). *Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Bin Yıla*, 1. Basım, Yordam Kitap: İstanbul.
- Harvey, D. (2003). *Yeni Emperyalizm*, Metis Yayınları: İstanbul.
- Kautsky, K. (1988). *Agrian Question*, Zwan Publication: USA.
- Mandel, E. (2008). *Marksist Ekonomi El Kitabı*, Özgür Üniversite Kitaplığı, 68, Maki Basın Yayın: İstanbul.
- McMichael, P. (2022). *Gıda rejimleri ve Tarım Sorunları*., çev: Duygu Avcı, NotaBene Yayınları: İstanbul.
- Moore, J.W. (2015). Dünya Tarihi Açısından Ekolojik Krizler ve Tarım Sorunu, *Ekolojik Felaket ve Meta Olarak Gıda*, içinde. Ed. Hakan Tanıttıran, Kalkedon Yayınları, İstanbul, ss: 83-95.
- Özden, F. (2017). Doğadan Tüketiciye Tarımda Kapitalist Tahakkümün Kimi Görünümleri, Yabancılaşma ve Alternatifler Üzerine, *Praksis*, 43(1), 741-763.
- Özkaya, T. (2016). Yeni Köylülük Tarımsal Sorunlara Çözüm Olabilir mi?. XII. Ulusal Tarım Kongresi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Tarım Ekonomisi Bölümü.
- Özkaya, T. (2019). Belediyeler agroekolojik tarım ile çiftçi ve tüketici dostu yerel gıda sistemlerini yaygınlaştırmalı, *Karabasan*, <https://www.karabasan.net/belediyeler-agroekolojik-tarim-ile-ciftci-ve-tuketici-dostu-yerel-gida-sistemlerini-yayginlastirmali-tayfun-ozkaya/>
- Smith, K.; Lawrence, G.; Richards, C. (2010). Supermarkets Governance of the Agri-food Supply Chain is the "Corporate-Environmental" Food Regime Evident in Australia?, *The International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 17(2), 141-161.
- UNICEF (2022). *The State of Food Security and Nutrition in The World Report*, <https://data.unicef.org/resources/sofi-2022/>
- Wittman, H. (2011). Food sovereignty. A new rights framework for food and nature, *Environment and Society*, 2(1), 87-105.
- Wood, M. E. (2003). *Kapitalizmin Kökeni: Geniş bir Bakış*, çev: A. Cevdet Aşkın, Epos Yayınları: Ankara.

Yıldırım, A. E. (2020). *Üretim Tüket: İthalat, Siyaset, Rant Kısılacında Tarım*, Sia Yayınları: İstanbul.

Yıldırım, D. U. (2017) Tarımda alternatif kamusalığın olanakları: İzmir Tire süt kooperatifi örneği, *Meltem; İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, 2, 50-67.

Çıkar Çatışması: Yoktur

Finansal Destek: Yoktur

Etik Onay: Yoktur

Yazar Katkısı: Hilmiye Yasemin ÖZUĞURLU (%100)

Conflict of Interest: None

Funding: None

Ethical Approval: None

Author Contributions: Hilmiye Yasemin ÖZUĞURLU (100%)
